

РОЗДІЛ III

ДОКУМЕНТИ ВУНК-ДПУ-НКВС В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Якщо каральні функції ВУНК-ДПУ-НКВС, причини і трагічні наслідки масових репресій, пов'язані з ними нормативні та організаційно-розпорядчі документи знайшли своє відображення в науковій та публіцистичній літературі, то інші важливі сторони діяльності колишніх спецслужб досі залишаються поза увагою дослідників. Йдеться про інформаційно-аналітичну, оперативну роботу, яка не лише дозволяла відстежувати ситуацію в СРСР в цілому та в Україні зокрема, а й впливала на формування внутрішнього і зовнішнього курсу керівництва країни, визначала практичні кроки місцевих партійних та державних органів.

Співставляючи різні за своїм змістом і спрямуванням документи спецслужб з рішеннями різного рівня партійних та радянських органів, можна переконатися, що саме вони відігравали першорядну роль в процесі їх схвалення.

З'ясування всіх інформаційно-аналітичних напрямків діяльності спецслужб на сьогодні як в силу об'єктивних, так і суб'єктивних причин практично неможливе. Однак, задекларована певна відкритість спецслужб, їх готовність йти на співпрацю з науково-дослідними установами, громадськими організаціями дають можливість простежити місце і роль інформаційно-аналітичної роботи спецслужб в оцінці, регулюванні та визначенні суспільних процесів.

3.1. Налагодження інформаційно-аналітичних та облікових систем як один з напрямків діяльності спецслужб.

Завдання проведення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи знайшли своє відображення вже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в "Положенні про надзвичайні комісії на місцях", схвалені Всеросійською конференцією надзвичайних комісій 1 червня 1918 р. вказувалося, що Комісії повинні здійснювати: "...б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відому місцевої і центральної влади про чинимі безпорядки та припинення їх..."¹.

Налагодження серйозної інформаційно-аналітичної і оперативної роботи вимагав від працівників спецслужб Ф.Е.Дзержинський. В листі до Уншліхта, Месінга та Самсонова він пропонував

зосередитись на нагляді за роботою комуністичних осередків фабрик, заводів, майстерень, профспілковими і молодіжними організаціями, вкоріненні в їх середовище агентури, підготовки щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності².

Особливі вимоги висувалися перед повітовими та волосними комісарами, які мали здійснювати: "...нагляд за революційним порядком у своєму районі, стежити за тим, щоб не було контрреволюційної, погромної агітації, пильно слідкувати за місцевою буржуазією, проводити дізнання, здійснювати нагляд за ненадійними контрреволюційними елементами, куркулями та іншими ворогами радянської влади"³. Волосний комісар зобов'язувався надавати щотижня зведення повітовій комісії або комісару про всі події, що відбулися на його території. В свою чергу повітові комісари або комісії повинні були подавати раз на два тижні в губернську надзвичайну комісію розгорнуті доповіді з висвітленням самих різноманітних сторін політичного, соціально-економічного життя повіту.

Одночасно з цим вище політичне керівництво країни та колегія ВНК рішуче вимагали від місцевих надзвичайних органів налагодження чітких обліків "політично-неблагонадійних осіб". Так, в своїх пропозиціях про роботу ВНК голова РНК РСФРР В.І.Ленін пропонував з метою контролю здійснити облік технічних сил, старих і досвідчених фахівців, що співпрацювали з радянською владою. Дещо пізніше, В.І.Ленін запропонував спецслужбам взяти під щільний контроль наукову і творчу інтелігенцію. В листі до Ф.Дзержинського від 19 травня 1922 р. він вимагав "...збирати систематичні відомості про політичний стан, роботу і літературну діяльність професорів і письменників"⁴.

Цим завданням, незважаючи на свою мінливість, підпорядковувалась і структура спецслужб. В 1918-1921 рр. у складі ВНК було утворено ряд підрозділів. Серед них Особливий відділ, що відстежував процеси у військовому відомстві та армії, Транспортний відділ, який здійснював нагляд за залізничним і водним транспортом, Економічний відділ, який контролював самі різноманітні сторони економічного життя, Секретний відділ, створений для протидії "антирадянським партіям, політичним групам та організаціям". В січня 1921 р. на базі Секретного та Економічного відділів та одного відділення Особливого відділу було утворено Секретно-оперативне управління⁵.

Аналогічною була структура ВУНК. Однак, в травні 1921 р. у відповідності з наказом по ВУНК №20/114 була проведена реорганізація центрального апарату відомства, яка більш чітко

розмежовувала повноваження і обов'язки між окремими підрозділами. Так, в складі ВУНК було створено три основних управління: Адміністративно-організаційне, Секретно-оперативне, Економічне та два допоміжних відділи - Загальний та Господарський. Безпосередньо при колегії ВУНК функціонував секретаріат колегії.

Інформаційно-аналітичні та облікові функції розподілялися між усіма управліннями. Так, у складі Адміністративно-організаційного управління діяв інформаційно-статистичний відділ, який мав "...представляти у формі звітів діяльності і стану всіх надзвичайних і особливих органів та ВУНК в цілому, принагідно до політичного та економічного становища в республіці, висвітлювати цю діяльність у пресі і, у взаємодії з відповідними відділами Секретно-оперативного і Економічного управлінь, керувати організацією звітно-інформаційної та статистичної роботи на місцях⁶. В компетенції Адміністративно-організаційного управління, зокрема, його Адміністративного відділу перебували також "...підготовка, облік, розподілення та тестування особового складу ВУНК".

Широкі та різноманітні кола питань перебували в полі зору Секретно-оперативного управління у складі якого знаходилися відділи: Політичний (по політичних партіях і угрупованнях), Особливий (по військовому відомству і армії), Боротьба з бандитизмом та Оперативний. Зокрема, в оперативному відділі концентрувалися всі обліки на "політично неблагонадійних осіб". Як визначалося в наказі від 6 травня 1921 р. на Економічне управління ВУНК покладалася "...боротьба з факторами, що гальмували відновлення економічного життя республіки і сприяли господарській розрусі"⁷.

Якщо структура центрального апарату ВУНК на початок 20-х років вималювалася більш-менш чітко і набула стрункого вигляду, то значно важче йшло налагодження оперативної та інформаційно-аналітичної роботи безпосередньо на місцях. Давалися взнаки відсутність відповідних фахівців, низький рівень їх підготовленості, налагодженого і чіткого керівництва з боку центрального апарату.

Лише в першій половині 1920 року були зроблені певні кроки по організації структурних підрозділів на місцях, підпорядкованих основним завданням, визначеним політичним керівництвом для колишніх спецслужб. У відповідності з встановленою схемою в структурі губернських надзвичайних комісій утворювались: Секретно-оперативний відділ; Особливий відділ; Загальний відділ. В свою чергу Секретно-оперативний відділ складався з таких основних груп: 1) група політичних

партій; 2) група контрреволюції; 3) група спекуляції, посадових злочинів та боротьби з бандитизмом. Сюди ж входили бюро розвідки, оперативна частина, інформаційно-реєстраційна частина. Особливий відділ включав в себе активно-агентурну частину та інформаційну частину⁸.

На Поділлі структура губернської надзвичайної комісії, внаслідок окупації регіону поляками, склалася в кінці 1920 р. - на початку 1921 р. Підпорядковуючись загальній схемі, вона разом з тим мала свою специфіку. Наявність широкого повстанського руху та підтримка його місцевим населенням обумовило створення тут окремого самостійного підрозділу по боротьбі з бандитизмом⁹.

В масштабах губернських надзвичайних комісій здійснення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи покладалося на секретно-оперативні відділи, які в кінці 1920 р. - на початку 1921 р. виглядали таким чином: а) інформаційно-статистична частина; б) політвідділення; в) економічне відділення; г) відділення по боротьбі з бандитизмом; д) секретний відділ; е) оперативна частина, бюро зовнішньої розвідки; ж) загальна група; з) канцелярія¹⁰.

Для усвідомлення шляхів, форм і методів, виявлення і збору інформації, формування обліків доцільно розглянути функції зазначених підрозділів. Так, одним з провідних підрозділів вважалася інформаційно-реєстраційно-статистична частина, яка здійснювала регіональні обліки членів колишніх політичних партій, іноземних підданих, всіх політично неблагонадійних осіб, заводила літерні справи, збирала і реєструвала повідомлення інформаторів. Для цього на підприємствах, в організаціях, установах, місцях проживання громадян утворювалась спеціальна мережа уповноважених, їх помічників та інформаторів, що працювали в напрямку виявлення та збору інформації. Внутрішню структуру зазначеної мережі можна простежити за рис. 2.1.

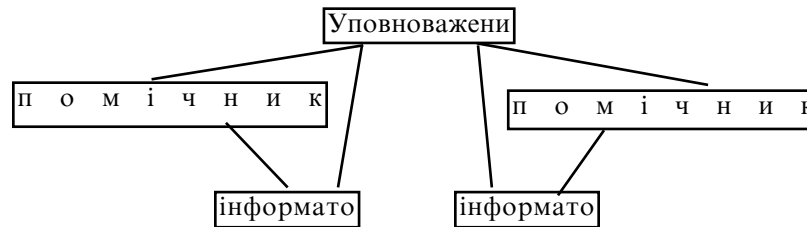

Рис. 2.1. Внутрішня структура інформаційної мережі.

Як видно з наведеної схеми, уповноважений та його помічники тримали на зв'язку інформаторів, отримували від них інформацію, готували зведення щодо окремих подій і осіб.

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми самого інформатора, фінансових можливостей губернських відділів ВУНК. Тому розгалуженість мережі інформаторів в кожній з губерній була різною. На Поділлі на початку 20-х років вона досягла 2219 осіб. Серед них: по місту Вінниці - 71 чол., в окрузі - 97; по м.Могилів-Подільську - 17, в окрузі - 32; по м.Тульчину - 27, в окрузі - 336; по м.Проскурів - 55, в окрузі - 386; м.Кам'янець-Подільську - 78, в окрузі - 334; по м.Гайсину - 22, в окрузі - 464¹¹.

Заслуговує на увагу і наявність мережі спеціального інформування в державних органах Подільської губернії. Так, в раднаргоспі налічувалося 3 інформатори; губфінвідділі - 3; шкіртресті - 1; держбанку - 2; на чорній біржі - 5; в губкомгоспі - 1; губпромспілці - 1; губтрансі - 1; губстатбюро - 1; тресті "Поділляспирт" - 1; держстраху - 1; табакотресті - 1; тресті "Поділляліс" - 2; губпродкомі - 5; губсобезі - 2; цукротресті - 6; губнаросвіті - 2¹².

Таким чином, через мережу інформаторів органи губернських надзвичайних комісій не лише контролювали роботу радянських органів, впливали на партійні, профспілкові комітети, а й часто підміняли їх діяльність. Цікавим в цьому плані є зізнання одного з керівних діячів ВУНК М.Біксона в його доповідній записці начальнику Цупрнадзвичкому: "Коли губНК не стала займатися виловленням дрібних спекулянтів, крадіїв, а поставила перед собою певну мету боротьби з контрреволюцією, звідки б вона не виходила, і стала поступово втручатися в усі сфери життя Радянської республіки, тоді це і стало нестерпно для відомої групи осіб. Для прикладу взяти хоча б партійне життя. Секретно-оперативний відділ збирає відомості про проведення губпарткомом роботи в повіті і в місті. Можна з великою достовірністю сказати, що села знаходяться в самому безпорадному стані. Всюди існує засилля куркульства, агітаційна робота не ведеться ніяка, літератури не видно ніде, часто загалом губНК доводиться вести чисто партійну роботу. За допомогою селянської бідноти проводимо вибори Рад..."¹³.

Внутрішній контроль за діяльністю партійних, радянських, профспілкових організацій та державних установ відображав лише одну сторону діяльності секретних політичних відділів губернських надзвичайних комісій. "Головне завдання секретної

роботи в теперішній час, - говорилося в доповіді Кам'янець-Подільського прикордонного загону, - пристосуватися до тактики наших ворогів, проводячи продуману, серйозну і тривалу роботу, опираючись на наступні принципи: облік, налагодження внутрішнього інформування і систематичного висвітлення діяльності контрреволюційного елемента, який тяжіє за своєю ідеологією чи соціальним станом до того чи іншого угруповання. Методи роботи по обліку і постановці інформаційного апарату наступні: облік... здійснюється майже завжди у первісному його стані через відповідальних працівників радянських установ (комуністів) і політкомів вищих навчальних закладів. Потім проводиться повне встановлення особи і доповнення по питанням єдиної системи, а також, по можливості, часткове висвітлення діяльності окремих осіб, вже взятих на облік"¹⁴.

Відстеження політичних процесів в середовищі колишніх політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, як правило, здійснювалися двома шляхами - легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, опитуванні керівників підприємств, політкомісарів, секретарів партійних осередків тощо. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа членів політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, а також організації інформування серед тих прошарків населення, де робота певних політичних партій і груп користувалася помітним впливом¹⁵.

Як проходило вербування, довідуємося вже з цитованого документу Кам'янець-Подільського прикордонного загону: "Вербування проходить при наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, яка може бути корисною у справі висвітлення діяльності неблагонадійного елемента. Після попередньої обробки ця людина вербується як внутрішній агент громадського угруповання. При постановці завдань вживаються заходи по попередженню розшифровки інформатора"¹⁶.

Характерно, що з наступними реорганізаціями, як зазначають автори оригінальної праці О.Кокурін та М.Петров, зазначені напрямки діяльності чи сфера інтересів радянських органів держбезпеки залишалися незмінними (змінювалися лише назви) і завжди знаходили своє оформлення в тому чи іншому структурному підрозділі центрального чи місцевого апаратів держбезпеки (відділення, відділ, управління, Головне управління)¹⁷.

Наприклад, структура ДПУ мало чим вирізнялася від ліквідованої ВНК. Лише в 1922 р. до його складу увійшли Контррозвідувальний

та Юридичний відділи. В 1927 році структура Центрального апарату ОДПУ знову зазнала змін і складалася з Адміністративно-організаційного управління (АОУ), Секретно-оперативного управління (СОУ), Економічного управління, Головного управління прикордонної охорони і військ ОДПУ, Спецвідділу (шифрувальний), Особливо-уповноваженого при Колегії, Особливої наради при Колегії, Судової колегії. На цей період до складу СОУ входили такі відділи: Секретний, Контррозвідувальний, Особливий, Інформаційний, Транспортний, Східний, Оперативний та Відділ центральної реєстратури. В 1930 році Контррозвідувальний, Особливий і Східний відділи були об'єднані в єдиний Особливий відділ ОДПУ. Наступного року об'єдналися Секретний і Інформаційний відділи. В 1932 р. СОУ було розформоване, а на базі Відділу центральної реєстратури був утворений Обліково-статистичний відділ ОДПУ.

Як свідчать О.Кокурін і М.Петров, в результаті всіх реорганізацій до початку 1934 р. структура апарату ОДПУ була такою: Колегія ОДПУ, Управління справами, відділи: Кадрів, Особливий, СПВ, ІНВ, Оперативний, Транспортний, Спеціальний, Обліково-статистичний, Фінансовий, а також Економічне управління, Головне управління пожежної охорони і військ ОДПУ, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління виправно-трудова таборів, Особливоуповноважений при Колегії, Особлива нарада при Колегії, Судова колегія¹⁸.

З утворенням НКВС в липні 1934 р. ОДПУ з своїми підрозділами увійшло до його складу на правах Головного управління державної безпеки. Така структура з невеликими змінами існувала до 29 вересня 1938 р. Після нової реорганізації до НКВС увійшли: Головне управління державної безпеки, Головне економічне управління, Головне транспортне управління, Головне управління прикордонних і внутрішніх військ, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління таборів, Головне управління пожежної охорони, Головне тюремне управління, Головне архівне управління, Адміністративно-господарське управління, Дальбуд, 1 спецвідділ (обліково-ресстраційний), 2 спецвідділ (оперативна техніка), 3 спецвідділ (обшук, арешти, зовнішнє стеження), Центральний відділ актів громадського стану, Центральний фінансово-плановий відділ, Відділ кадрів, Переселенський відділ, Особливоуповноважений НКВС СРСР, Особливе конструкторське бюро, Бюро по прийому і розгляду скарг, Інспекція по котлонадзору, Секретаріат НКВС СРСР. В Головне управління

державної безпеки увійшли відділи: 1 відділ (охорони уряду), 2-й - СПВ, 3-й - КРВ, 4-й - ОВ, 5-й - ІНВ, 6-й - Відділ воєнізованих організацій, 7-й - Спецвідділ¹⁹.

Структура Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління, Народного комісаріату внутрішніх справ України свого аналізу не потребує, оскільки повністю підпорядковані союзному керівництву, вони більшою або меншою мірою повторювали їх структуру. Аналогічним чином конструювалися органи ВУНК-ДПУ-НКВС України на місцях. Таким чином, наведені факти підтверджують думку О.Кокуріна та М.Петрова про наступність усталеної структури радянських спецслужб протягом усієї її історії.

Що стосується спадковості інтересів і напрямків роботи, доцільно проаналізувати нормативні документи колишніх спецслужб, пов'язані з організацією інформаційно-аналітичної роботи. Одним з перших таких документів стала, підготовлена начальником інформаційного відділу Всеросійської надзвичайної комісії Ошмаріним, інструкція по держінформації, затверджена наказом ВНК від 7 листопада 1922 р. Остання мала стати своєрідним регламентом діяльності державних інформаційних трійок, створених на рівні повітів під керівництвом ДПУ, за участю представників повітового партійного та виконавчого комітетів.

Як вказувалося в інструкції "...основною метою держінформації є інформування центру про ступінь стійкості становища на місцях і про проведення та зміцнення на місцях нашої політики. Тому, в основу державної інформаційної роботи лягло висвітлення політичного стану даного району і виявлення економічних причин, що впливають на зміну цього стану, а також висвітлення ступеня успішності проведення в життя найголовніших заходів радянської влади як в політичній, так і в економічній сферах. Детальне висвітлення цих питань повинно дати точну картину політико-економічного становища даного району. Цілком зрозуміло, що розміри телеграфної інформації не дають можливості деталізувати картину політико-економічного стану місць. Тому перед держінформацією стоїть завдання - врахувати і поставити питання, що мають державне значення, виділити на перший план найбільш важливі фактори, що мають суттєве значення для даного району і моменту"²⁰.

Одночасно з цим конкретизувалися основні напрямки збору та узагальнення необхідної інформації. По-перше, рекомендувалося з'ясувати настрої всіх груп населення і факторів, що впливали на зміну цих настроїв, реакцію населення

(робітників, селян, червоноармійців та ін.) на заходи радянської влади.

Друге важливе завдання, як вважали організатори системи держінформування, полягало у відстежуванні процесів у “...дрібнобуржуазній стихії, проявів дрібнобуржуазних настроїв в робітничій, партійній, союзній масах”. Особлива увага зверталася на стару інтелігенцію, що від початку розглядалася в якості небезпечного носія дрібнобуржуазного настрою”.

Третім пріоритетним напрямком роботи вважалось вивчення і висвітлення економічного розвитку районів, нагляд за проведенням нової економічної політики, організацією та результатами “ударних кампаній”, “ударних тижнів та днів”, виконанням виробничих завдань.

Четвертим, “чисто чекістським” завданням держінформації повинно було стати” ...інформування центру про активні прояви відкритої і таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань, звичайно, лише там, де вони виходять за рамки звичайного агентурного нагляду і набирають розмірів явищ державної ваги”²¹.

До інструкції по держінформації додавався перелік питань, які по відповідним розділам підлягали висвітленню в державних зведеннях. Особлива увага зверталася на такі питання: 1) політичний стан робітників, стан промисловості: державної, приватної, кустарної; 2) політико-економічний стан селянства (хід сільськогосподарських кампаній, повинностей, податків, робота радянських сільських господарств, артілей, заготівля палива); 3) робота кооперації і стан вільного ринку; 4) політичний настрій червоноармійців і стан військових частин; 5) настрої союзої і партійної маси, робота професійних і партійних організацій; 6) настрої радянських службовців і радянське будівництво; 7) санітарний стан населених пунктів і організація допомоги голодуючим; 8) робота контрреволюційних партій, організацій духовенства, сект, активне виявлення контрреволюційних настроїв; 9) політико-економічний стан шкільних працівників, політико-освітня робота; 10) політико-економічний стан залізничників, робота транспорту; 11) для прикордонних губерній інформація про стан кордонів і закордонні зведення²².

Характеризуючи систему державного інформування під безпосереднім керівництвом ВНК-ДПУ, яка склалася на початку 20-х років, слід відзначити, що в зазначений період спецслужби мали і власну систему інформування вищестоящих організацій, партійних і радянських органів, яка спиралася на

результати їх оперативної діяльності, причому, на кожному історичному етапі перед останньою ставилися нові специфічні завдання.

Яскравим свідченням цього може служити інструкція про організацію інформаційної роботи окружних відділів ДПУ, розісланих на місця в травні 1930 р. за підписом начальника Секретно- оперативного управління ДПУ УСРР Леплевського та начальника Відділу інформації та політконтролю Кривця. В ній, зокрема, функції інформаційних відділень окружних відділів ДПУ розглядалися за такими основними лініями:

- по лінії інформації: 1) інформаційне відділення, виконуючи одне з найважливіших завдань апарату ДПУ в сфері політичної інформації, сконцентровує на ній основну увагу. З цією метою веде глибоке висвітлення політичних настроїв всіх верств населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизан, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про наявні процеси і назріваючі явища; 2) систематично інформує ДПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання і зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків; 3) своєчасно сигналізує про наростаючі політичні події, про активні антирадянські прояви; 4) спеціально вивчає назріваючі політико-економічні процеси серед всіх соціальних прошарків міста і села; 5) веде облік і статистику активних антирадянських проявів найважливіших подій, типових явищ по всім об'єктам; 6) узагальнює весь матеріал по політичному стану округу або окремої ділянки на основі відомостей, здобутих усіма підрозділами секретно-оперативного управління;

- по підсобній роботі: 1) широка оперативна інформація, яка повинна живити спеціальні відділення ДПУ; 2) систематичне висвітлення взятих на облік осіб іншим спеціальним відділенням; 3) виявлення не взятих на облік кадрів "куркульсько-контрреволюційного активу" на селі, в промисловості та в місті; 4) підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами інфо (концентруються в реєстраційній групі); 5) виконання завдань усіх частин апарату ДПУ.

В усій своїй підсобній роботі інформаційне відділення повинне мати установку на виявлення конкретних політичних та економічних справ, а також ненормальних явищ зловживань і дефектів в радянському, кооперативному, інших апаратах та на виробництві.

По лінії оперативній: 1) заводити агентурні розробки в

порядку перевірки первинних матеріалів по “куркульській контрреволюції і антирадянському елементу”; 2) вести роботу по оперативній профілактиці, вживаючи заходи до видалення “класово-чужого елемента та куркульства” з підприємств міста та на селі, низового радянського адміністративно-судового та кооперативного апаратів; 3) ліквідувати перегини і викривлення в низовому радянському кооперативному апараті шляхом інформаційної постановки питань у відповідних органах начальниками окрввідділу”²³.

У відповідності з поставленими завданнями формувалася інформаційна мережа, яку на рівні району очолювали районні уповноважені ДПУ. В інструкції зазначалося, що їх основні обов’язки полягають в “... чіткому і безперебійному обслуговуванні району, в якому вони працюють”. З цією метою уповноважені ДПУ утримували на зв’язку резидентуру*, яка в свою чергу спиралася на мережу інформаторів.

Як довідемося з інструкції, мережа інформаторів будувалася за такими принципами: “... 1) обліку господарсько-політичного стану населеного пункту промислового підприємства, про шарку, окремої системи, ланок в апараті; 2) насиченості окремих ділянок обслуговування контрреволюційним елементом; 3) ураженості їх активними антирадянськими проявами”²⁴.

За встановленими правилами районний уповноважений зведення інформаторів “в сирому вигляді” з своїми помітками мав регулярно і своєчасно надсилати до інформаційного відділення окрввідділу ДПУ, де вони оброблялися і узагальнювалися. Надалі інформація у вигляді періодичних зведень надходила до місцевих партійних комітетів, вищестоящих органів ДПУ.

Державне політичне управління України встановлювало досить жорсткі терміни подання зведень, які вже самі по собі характеризують зацікавленість спецслужб у з’ясуванні тих чи інших питань (див. таблицю 3.1)²⁵.

Характеризуючи систему подання зведень, звітності органами ДПУ не можна не відзначити, що коло порушених в них питань, як правило, визначалося вищим політичним керівництвом республіки, країни, місцевими партійними комітетами. Так, політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 25 червня 1925 р. доповідь голови ДПУ УСРР В.Балицького, своєю постановою доручило ДПУ звернути увагу на вивчення діяльності рад (хто ними керує, який вплив ради мають на селі, особливо на роботу на селі у літній період, їх робота серед молоді тощо), зайнятися вивченням питання про положення селянства у прикордонній смузі,

з'ясувати його настрої²⁶.

Аналогічні завдання отримували органи держбезпеки від губернських, окружних, обласних комітетів КП(б)У. Наприклад, Могилів-Подільський окрпартком 22 жовтня 1927 р. звертався до окружного відділу ДПУ з проханням терміново з'ясувати коло таких питань: 1) настрої щодо можливої війни (бідняків, середняків, молоді, жінок, куркулів, інтелігенції тощо); 2) ставлення селян до робітників; 3) церковні справи (релігійні угруповання, вплив, боротьба, ставлення селян); 4) бандитизм (характер, причини, форми, ставлення населення); 5) чи знаходяться в обігу золоті монети старої чеканки, які гроші краще сприймаються населенням²⁷.

В іншому випадку Могилів-Подільський окружком КП(б)У доручав ДПУ налагодити інформування про окремі факти спекуляцій, викривлення політики цін, звернути особливу увагу на порушення партійних директив по хлібозаготівлям²⁸.

Для опрацювання зазначених матеріалів як в центрі, так і на місцях створювалися спеціальні органи. Так, постановою ЦК КП(б)У від 25 червня 1925 р. при ЦК КП(б)У створювалась постійно діюча нарада під головуванням секретаря ЦК КП(б)У Владимирського, за участю завідуючого інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У, завідуючого інформаційним відділом Українського військового округу, прокурора республіки та голови ДПУ. Останній доручалося "...стежити за питаннями організаційно-політичного значення і за своєчасним реагуванням відповідних органів з періодичними доповідями до політбюро²⁹.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1926 року вищезначена постійно діюча нарада була реорганізована в спеціальну комісію під головуванням В.П.Затонського. Аналогічні комісії створювалися на місцях. Наприклад, у Могилів-Подільському окрузі до її складу входили секретар окрпарткому Наготович, голова окрвиконкому Макаров, начальник окрвідділу ДПУ Семенов, уповноважений контрольної комісії Безсонов, помічник окружного прокурора Чворун.

Про коло питань, опрацьованих Могилів-Подільською комісією по використанню держінформзведень ДПУ довідуємося з протоколу її засідання від 26 січня 1926 р. Так, комісія серед іншого розглянула зведення окружного ДПУ з таких питань: 1) про затримки і не виплату заробітної плати на Струсівському кар'єрі; 2) про обважування селян, які здають цукровий буряк на Джуринський цукровий завод;

3) про виправдання окружним судом 7-и бандитів, затриманих в Озаринецькому районі; 4) про розкуркулену землю в с.Лозова Шаргородського району; 5) про антирадянські елементи в с.Жеребилівка; 6) про засміченість сільськогосподарської кооперації с.Татариски; 7) про невдоволення селян деякими вчителями; 8) про виступи робітників на Ялтушківському цукрозаводі³⁰.

Як правило, на своїх засіданнях місцеві комісії по використанню держінформзведень ДПУ розглядали близько 15-20 самих різноманітних зведень. По кожному з них давалися доручення відповідним партійним, радянським, господарським, правоохоронним органам вжити необхідних термінових заходів. Останні включали в себе, як загальні обговорення питань, так і суворі покарання.

Інформаційна база колишніх спецслужб формува-лася не лише за рахунок широкої і розгалуженої інформаційної мережі та відповідної оперативної роботи. Для цього використовувалися численні документальні фонди, наявні в державних і приватних архівах.

До архівних фондів спецслужби звернулися вже на початку 20-х років, відшукуючи в документах департаменту поліції та жандармерії, губернських канцелярій, судових органів імена провокаторів, членів різних політичних партій, поповнюючи ними оперативні обліки. Лише в 1925 році в процесі опрацювання архівів Південно-Східного охоронного відділення та фондів колишнього департаменту поліції було виявлене 2461 ім'я осіб, що співпрацювали з правоохоронними органами царської Росії. На основі цього було заарештовано 118 осіб, 2061 - перебували у розшуку³¹. Аналогічним чином проводилась робота в українських архівах.

В 1926 році за погодженням з вищим політичним керівництвом республіки було прийнято рішення: згадані документальні фонди з архівів Катеринослава, Одеси, Чернігова, Києва, Житомира, Вінниці та Полтави перевести до єдиного архівосховища. Спеціально для цього в округах була утворена повноважна комісія за участю представників окружного відділу ДПУ, дорожньо-транспортного відділу ДПУ УСРР, окружного архіву, Укрцентрархіву або Центрального Істпарту. Як доповідав голова ДПУ УСРР В.Балицький секретарю ЦК КП(б)У І.Клименку, зазначена "операція" вимагала великих обсягів роботи і значних коштів. Лише з Центрального архіву революції необхідно було вивезти кількість справ загальною

вагою близько 4 тисяч пудів, що вимагало для цього 5 тис.крб.³² Тому очевидно, що повною мірою її провести так і не вдалося. Останнє засвідчує наявність на сьогоднішній день запланованих до вивозу фондів в ряді архівів України та публікацій відповідної тематики³³.

Разом з тим, на початку 20-х років режим допуску до документальних матеріалів ставав все жорсткішим і жорсткішим. Особливо це спостерігається з другої половини 30-х років, коли режим секретності охопив переважну більшість діловодства партійних, радянських, профспілкових органів, промислових підприємств тощо. Не можна не погодитися з Г.М.Івановою, яка говорить про “тотальне засекречення” різного роду документальних матеріалів³⁴. Її думку повністю підтверджує Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., відповідний наказ НКВС СРСР №360 від 11 червня 1938 р. про включення Центрального архівного управління до складу НКВС СРСР на правах Головного архівного управління.

Аналіз викладених матеріалів може служити основою для таких висновків:

- інформаційно-аналітична та облікова робота в досліджуваний період залишалася одним з основних напрямків їх діяльності, охоплювала практично всі підрозділи органів ВУНК-ДПУ-НКВС і спиралася на широкий та розгалужений інформаційний апарат на місцях;

- інформаційно-аналітичні матеріали проходили глибоке і всебічне опрацювання в партійних, радянських органах, для чого як в центрі, так і на місцях створювалися відповідні комісії по вивченню зведень державного інформування спецслужб;

- паралельно з інформаційними системами в органах ВУНК-ДПУ-НКВС формувалися обліки політично неблагонадійних громадян, які надалі широко використовувалися при здійсненні оперативної роботи, а також служили основою для порушення окремих кримінальних справ, проведенні масових каральних операцій.

3.2. Загальна характеристика документального масиву спецслужб та ступеню його розробленості.

За своєю тематикою документальний масив, що відклався внаслідок діяльності органів ВУНК-ДПУ-НКВС України, можна класифікувати таким чином:

1. документи вищого політичного керівництва України,

- пов'язані з організацією та діяльністю колишніх спецслужб;
2. законодавчі та нормативні акти ВУЦВК (Президії Верховної Ради) УСРР та Раднаркому України, що стосуються діяльності спецслужб;
  3. внутрішні нормативні акти органів ВНК-ОДПУ-НКВС СРСР та ВУНК -ДПУ-НКВС України та їх місцевих органів;
  4. листування центральних та місцевих органів ВУНК-ДПУ-НКВС з партійними, радянськими, правоохоронними та судовими органами;
  5. заяви громадян до органів держбезпеки;
  6. інформаційно-аналітичні матеріали, що готувалися як по лінії спецслужб, так і для партійних радянських органів;
  7. літерні, агентурні справи, справи-формуляри, заведені в процесі оперативної розробки об'єкту, особи або групи осіб;
  8. особові справи на працівників ВУНК-ДПУ-НКВС;
  9. особові справи резидентів та інформаторів;
  10. матеріали спецперевірки громадян;
  11. оперативні обліки;
  12. матеріали періодичної преси про діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС.

Наведену класифікацію слід вважати умовною, оскільки переважна більшість документальних матеріалів до цього часу залишаються невідомими як для дослідників, так і широкого загалу. В зв'язку з цим подати загальну характеристику певних корпусів документів можна лише на основі суміжних матеріалів (інструкцій, директив, розпоряджень, листів), що відходили від союзного та республіканського керівництва спецслужб.

Для дослідження історії України, її регіонів, як власне і історії самих спецслужб, винятковий інтерес представляють документи вищого політичного керівництва СРСР і України, які спрямовували діяльність спецслужб, ідеологічно обґрунтовували здійснені ними акції. Постанови політбюро і секретаріату ЦК РКП(б) (ВКП(б)), ЦК КП(б)У повністю спростовують думку, яка десятиріччями побутувала в літературі про те, що органи ДПУ-НКВС нібито вийшли з-під контролю партії, стали знаряддям невеликої групки авантюристів. Спираючись на матеріали вищого політичного керівництва, можемо з певністю твердити, що жодне більш-менш важливе рішення, пов'язане з діяльністю спецслужб, не приймалося без участі ЦК РКП(б) (ВКП(б)) та ЦК КП(б)У. За нашими підрахунками в 20-30-х рр. політбюро та секретаріат ЦК КП(б)У розглянули близько 150 питань,

пов'язаних з діяльністю спецслужб. Переважна більшість їх стосувалася проведення масових операцій по очищенню прикордонної смуги, виселення куркульських господарств, застосування репресій щодо членів колишніх політичних партій та рухів, політичних супротивників в середовищі самої правлячої партії, організації гучних політичних процесів на зразок "Центру дій", "Спілки визволення України" тощо.

Характерною рисою в процесі розгляду вищим політичним керівництвом країни справ, пов'язаних з діяльністю спецслужб, стала низька питома вага прийняття рішень з кадрових питань. Останнє не підтверджує думку про те, що всі кадрові питання за поданням союзного керівництва спецслужб вирішувалися вищим політичним керівництвом країни. Лише після постанови ЦК ВКП(б), прийнятій в листопаді 1938 р. та листа Й.В.Сталіна про облік, перевірку та затвердження працівників НКВС на адресу бюро міськкомів, обкомів, крайкомів та ЦК нацкомпартій від 14 листопада 1938 р. Центральний та місцеві партійні комітети України стали більш активно втручатися в кадрову політику зазначеного наркомату³⁵.

Аналізуючи документи вищого політичного керівництва, слід відзначити, що значна їх частина містить в собі матеріали, необхідні для усвідомлення витоків і наслідків цілого ряду процесів, які проходили в регіонах України, зокрема на Поділлі в 20-30-х рр. Вони послідовно висвітлюють хід, наслідки, організаторів і безпосередніх виконавців безпрецедентної кампанії по очищенню прикордонної смуги, яка перманентно проходила в 20-30-х рр.³⁶

Якщо операції по очищенню прикордонної смуги в першій половині 20-х рр. носили здебільшого локальний характер і обмежувалися виселенням за межі повіту, губернії, то, починаючи з 1927 р., вони вилилися у загальнодержавну акцію. Так, секретаріат ЦК КП(б)У, заслухавши 19 липня 1927 р. В.Балицького, доручив йому подати "план чистки прикордонної смуги від контрреволюційних елементів" для спеціального розгляду на секретаріаті ЦК³⁷. Надалі політичне керівництво неодноразово зверталося до цього питання, заслуговувало інформації голови ДПУ України про роботу в даному напрямку.

В 1930 році, у зв'язку з наростаючим невдоволенням населення в ряді округів України, в тому числі Шепетівському, Проскурівському, Вінницькому, Кам'янець-Подільському³⁸

політбюро ЦК КП(б)У знову поставило на порядок денний питання прикордонних округів і доручило і затвердило розроблений ДПУ УСРР план проведення “операції по вилученню куркульських, контрреволюційних і шпигунських елементів”³⁹.

В матеріалах політбюро і секретаріату ЦК компартії України відображені не лише політичні рішення щодо проведення тієї чи іншої каральної акції, а й конкретні завдання, поставлені перед органами ДПУ. Характерними в цьому відношенні є матеріали, пов’язані з масовими депортаціями українського населення з Поділля 1935-1936 рр. Наприклад, постанова політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1936 року, прийнята на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 17 січня 1936 року, встановлювала для Вінницької області ліміт на депортацію до Казахстану в кількості 2 тисячі польських сімей⁴⁰.

Іншою постановою політбюро ЦК КП(б)У від 9 квітня 1936 р., затверджувався протокол Комісії по переселенню у складі І.Шелехеса, М.Попова, І.Ільїна, М.Олександровського, М.Зоріна, В.Левицького, Соколинського (начальника УНКВС по Вінницькій області), яка визнала за необхідне провести виселення в першу чергу по Проскурівському, Шепетівському, Берездовському, Славутському, Плужнянському, Волочиському районах. Причому ліміти були збільшені від попереднього на 250 сімей⁴¹.

Вище політичне керівництво в зазначеному і в інших випадках приймало рішення щодо проведення депортацій, встановлювало ліміти, визначало відповідальних за проведення подібних операцій. Остаточну долю репресованих вирішували органи державної безпеки, які на основі оперативних обліків добирали кандидатури на виселення, вживали практичних заходів щодо реалізації рішень вищого політичного керівництва.

За документами ЦК КП(б)У яскраво простежується відхід партійного державного керівництва від широко задекларованої “політики коренізації”. Так, постановою політбюро від 20 жовтня 1935 року було визнано за доцільне провести реорганізацію польських сільрад на території Київської та Вінницької областей⁴². Незабаром за пропозицією Вінницького обкому КП(б)У вищим політичним керівництвом України було прийнято рішення про реорганізацію 40 з 352-х польських сільрад на території області⁴³. Така ж доля очікувала і польські школи. За постановою політбюро

ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 року було реорганізовано 117 з 152 польських шкіл⁴⁴.

Характерно, що пропозиції по реорганізації сільрад і шкіл виходили здебільшого не від органів вищої державної влади та управління, керівних органів освіти, а від наркома внутрішніх справ В.Балицького, який в своїй доповідній записці до ЦК ВКП(б) наголошував, що польські національні організації та установи створили підґрунтя для діяльності антирадянської контрреволюційної “Польської організації військової”⁴⁵. Останній в своїй доповіді спирався на повідомлення місцевих органів державної безпеки. Наприклад, Вінницький апарат ДПУ-НКВС, починаючи ще з 20-х років, постійно інформував свій центральний орган про наявність компрометуючих матеріалів на польських вчителів Залуську, Стадник, Колодницьку, Радвиллович, Кожинську та багато інших, рішуче вимагав їх відлучення від роботи⁴⁶.

Аналізуючи документи вищого політичного керівництва стосовно органів державної безпеки, не можна не відзначити їх певну особливість. Так, притаманний для постанов стиль дозволяє встановити витоки і причини прийняття того чи іншого політичного рішення, конкретні терміни його виконання, відповідальних за них посадових осіб.

З’ясувати механізм реалізації рішення вищого політичного керівництва можна лише на основі ґрунтовного опрацювання внутрішніх нормативних актів органів ДПУ-НКВС, їх листування з центральними, місцевими партійними органами.

Для відтворення основних етапів історії спецслужб важливу роль відіграють нормативні документи вищих органів влади України - рішення про створення надзвичайних комісій в грудні 1918 р.⁴⁷, заснування Центрального управління надзвичайних комісій у березні 1920 р.⁴⁸, про уточнення функцій органів Держполітуправління УСРР, про взаємовідносини органів ДПУ, прокурорського нагляду і суду⁴⁹ та інші.

Звертаючись до законодавчих і нормативних документів вищих органів влади, можна помітити певну еволюцію у схваленні ними рішень. Якщо в 20-х роках постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР ще носили самостійний характер, то в кінці 20-х - 30-х рр. із утвердженням тоталітарної системи вони практично дублювали рішення вищого політичного керівництва.

З’ясувати структуру і напрямки діяльності органів ВУНК-

ДПУ-НКВС не можливо без всебічного опрацювання внутрішніх нормативних документів колишніх спецслужб, які до сьогодні у своїй сукупності залишаються закритими для дослідників. Разом з тим, окремі документи, їх фрагменти, наявні в центральних, місцевих державних архівах, дають можливість певною мірою відтворити цей корпус документів. Окрему групу серед них складають накази, розпорядження, інструкції стосовно структурних реорганізацій колишніх спецслужб. Так, наказом №20/14 від 6 травня 1921 р. по ВУНК визначалася структура Центрального апарату Всеукраїнської надзвичайної комісії, конкретизувалися їх функціональні обов'язки⁵⁰. В 1922-1923 рр. керівництвом ДПУ було видано близько 20 наказів, пов'язаних з реорганізацією органів Держполітуправління як в центрі, так і на місцях. За підрахунками, зробленими на основі праці О.Кокуріна та М.Петрова, можна твердити, що накази, пов'язані з реорганізацією органів держбезпеки, складали в 20-30-х роках приблизно 7% всіх внутрішніх нормативних актів органів ДПУ-НКВС⁵¹.

Другу групу внутрішніх нормативних документів складають накази, розпорядження, інструкції, обіжники, пов'язані з основними напрямками діяльності колишніх спецслужб. В них розкривається методика оперативних заходів, спрямованих на нейтралізацію політичних противників, політично неблагонадійних осіб, встановлювалися терміни проведення масових каральних операцій тощо. Наприклад, оперативним наказом ДПУ УСРР №44722 від 11 лютого 1930 р. повідомлялося про початок масової операції по виселенню куркулів в районах суцільної колективізації, розподілялися обов'язки між партійно-господарським активом, комнезамами, оперативними підрозділами та військами ДПУ⁵².

Винятковий інтерес являють собою оперативні накази 1937-1938 рр., коли масові репресії досягли свого апогею. Лише невелика частина з них опублікована на сьогодні і стала надбанням дослідників. До цього часу лише фрагментарно відомий наказ наркома внутрішніх справ УСРР І.Леплевського, прийнятий на основі наказу наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова №00485 "Про фашистсько-повстанську шпигунську диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР"⁵³.

Якщо в наказі союзного наркому містилися загальні положення, то наказ І.Леплевського містив вже конкретну директиву: "...з 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, в

першу чергу, по Червоній Армії, військових заводах, оборонних цехах, по залізничному, водному, повітряному транспорту, електросиловому господарству, на газових і нафтопереробних заводах”⁵⁴.

У відповідності з наказом від 25 липня 1937 р. в республіці проходила операція по німецькій лінії. Як і в попередньому випадку в поле зору держбезпеки потрапили німецькі піддані - працівники оборонних заводів тощо⁵⁵.

У другій половині 1937 року, як видно з наказів та розпоряджень, проходили інші масові операції по вилученню контрреволюційних елементів. Так, розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР №83798 від 1 вересня 1937 р. зобов'язувало “негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувати всі агентурні справи по есерах... Піддати арешту всіх колишніх членів ЦК, губернських, окружних, повітових комісій ПСР. Заарештувати всіх есерів, що повернулися із заслання та таборів”.

Розпорядження НКВС №83724 від 30 серпня 1937 р., №83731 від 28 грудня 1937 р. передбачало початок масових операцій по боротьбістах та сіоністському активу⁵⁶.

Третю групу відомчих нормативних актів складають накази по кадровому складу органів ДПУ-НКВС. Здебільшого вони висвітлюють переміщення посадових осіб, присвоєння їм чергових і позачергових звань, винесення стягнень та оголошення подяк.

Окрему групу внутрішніх нормативних документів ВУНК-ДПУ-НКВС складають інструкції та обіжники. Якщо перші здебільшого визначали функції окремих підрозділів держбезпеки, конкретизували форми і методи чекістських операцій, порядок діловодства, то другі ставили за мету зорієнтувати місцеві організації в політичній ситуації, ідеологічно обґрунтовували проведення наступних масових каральних заходів. Яскравим прикладом таких документів може служити обіжник, опублікований Ю.Шаповалом, В.Пристаємком, В.Золотарьовим “Про український сепаратизм”, підписаний 4 вересня 1926 р. заступником голови ДПУ УСРР Карлсоном, помічником начальника секретного відділу Абуговим, тимчасово виконуючим обов'язки начальника відділення секретного відділу Козельським. В ньому наголошується на зміну тактики українських національних сил, що поступово перейшли від збройних виступів проти радянської влади, до тактики культурної боротьби,

дається негативна оцінка діяльності Всеукраїнської Академії наук, Української автокефальної церкви, окремим діячам науки і культури. Не висуваючи ніяких конкретних звинувачень, керівництво ДПУ орієнтувало свої місцеві органи, партійні комітети на необхідність посилення оперативної, ідеологічної роботи, спрямованої проти кіл національно свідомої інтелігенції, солідарних з нею робітництва і селянства⁵⁷.

Аналізуючи зміст наведеного обіжника, неважко переконатися, що в середині 20-х років з ініціативи вищого політичного керівництва, підпорядкованих йому органів ДПУ йшла масована ідеологічна оперативна підготовка рішучого наступу проти “націонал ухильницьких” сил в КП(б)У, передової української інтелігенції, традиційного носія народної культури - селянства.

Розглядаючи внутрішні нормативні акти органів ВУНК-ДПУ-НКВС як важливе джерело для з'ясування механізму формування і функціонування тоталітарної системи, важливо зазначити, що відсутність повного переліку зазначених документів значною мірою утруднює їх використання у відтворенні досліджуваних процесів. При цьому найбільш повно і всебічно уявити підоснову політичних, ідеологічних кампаній, масових репресій громадян 20-30-х років можна лише в процесі співставлення внутрішніх нормативних актів союзного і республіканського керівництва органів держбезпеки.

Чимало важливої інформації містить в собі відомче листування органів ВУНК-ДПУ-НКВС, а також листування в порядку підпорядкованості з вищим партійно-державним керівництвом, місцевими партійними і радянськими органами. За своїм характером листування відображає саме різноманітне коло питань. В ньому, зокрема, порушувалися питання оперативної роботи, підбору і розподілу кадрів, матеріально-технічного забезпечення спецслужб та їх працівників.

Безперечний інтерес являє собою листування ВУНК-ДПУ-НКВС з союзним керівництвом. Воно дозволяє краще зрозуміти взаємостосунки в системі спецслужб, розкрити позицію її окремих керівників, простежити хід і наслідки тієї чи іншої акції. Наприклад, телеграма начальника ВУНК УСРР В.М.Манцева яскраво ілюструє принципи комплектування керівного складу Всеукраїнської надзвичайної комісії, внаслідок чого без будь-якого погодження з вищим політичним керівництвом республіки і самим головою ВУНК повноважним представником Всеросійської надзвичайної комісії на

Правобережній Україні був призначений В.А.Балицький. В ній, зокрема, говорилося: "...Отримана мною виписка з протоколів засідання колегії ВНК з постановою про призначення т.Балицького представником ВНК на Правобережжі мені зовсім не зрозуміла. В постанові немає абсолютно ніякого мотивування, по-перше, по-друге, навіть не переговорили ні слова зі мною з цього приводу. І в той же час телеграфно запитувалось про мою згоду на це. З призначенням Балицького порушується наша робота у Всеукраїнському штабі. Якщо ВНК керувалося тим, що деякі плітники розповсюджують плітки про незгодженість в роботі між мною і Євдокимовим, з однієї сторони, та Балицьким, з іншої, то, по-моєму, плітка не може служити якоюсь підставою. А крім того, між нами трьома існує такий контакт, який би я рекомендував би працівникам у ВНК. Крім того, звертаю увагу колегії на неконституційність цієї постанови. Думаю, що останній пункт не вважатимете проявом моєї нелояльності стосовно ВНК, бо т.Дзержинський додержання конституційності вважав сам дуже важливою умовою роботи"⁵⁸.

Наведена телеграма яскраво ілюструє принципи кадрової політики радянських спецслужб на самих початкових етапах її історії, висвітлює права і можливості керівників надзвичайних комісій, нездатних без згоди Москви формувати керівний склад підпорядкованих їм підрозділів.

Не могло реально впливати на прийняття рішень і вище політичне керівництво республіки, яке в питаннях діяльності органів держбезпеки повністю орієнтувалося на позицію ЦК РКП(б) і союзного керівництва спецслужб. Яскравою ілюстрацією цього може служити конфлікт, що виник в 1924 р. між головою ДПУ УСРР В.А.Балицьким та народним комісаром юстиції і прокурором республіки М.О.Скрипником.

Рішуче виступаючи проти практики позасудових репресій, М.О.Скрипник звернувся з листом до ЦК КП(б)У з пропозицією про скорочення повноважень Держполітуправління про засудження членів колишніх політичних партій, які протягом свого часу виступали союзниками РКП(б) - меншовиків, есерів, анархістів та інших. В докладному листі до Центрального Комітету КП(б)У М.О.Скрипник висловлював думку про необхідність розгляду справ у судовому порядку. Як і очікувалось, врешті-решт, отримала верх позиція В.А.Балицького, який у своєму листі на ім'я І.Квірінга та заступника голови ОДПУ В.Менжинського писав: "Згідно циркуляру секретного

відділу ОДПУ за №50277 від 14 березня 1923 р. члени антирадянських партій (меншовики, есери, монархісти та інші), що підлягають ізоляції Держполітуправлінням України, до цього часу не піддавалися гласному суду, а висилалися в адміністративному порядку в інші міста УСРР або за межі такої. Між іншим, міркування секретно-агентурного порядку не допускають стосовно більшості владних меншовиків і членів антирадянських партій взагалі гласного суду. Дуже рідко в останніх при обшуку вдається виявити компрометуючі матеріали (літературу, прокламації тощо), які б могли б служити для гласного суду речовим доказом провини останніх⁵⁹.

Як і можна було очікувати, при розгляді згаданого питання у ЦК КП(б)У перемогла позиція В.А.Балицького, підтримана керівництвом ОДПУ СРСР. Внаслідок цього політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 28 лютого 1924 р. не визнало “розгляд в судовому порядку справ про діяльність осіб, приналежних до антирадянських партій політично доцільним”. Цією ж постановою пропозиція М.О.Скрипник була відхилена⁶⁰.

Іноді при прийнятті рішень, політбюро ЦК КПУ необхідно було знати реальну ситуацію в республіці. Тому вище політичне керівництво України зверталось до голови ДПУ чи його заступників з проханням надати вичерпні відомості про ті чи інші моменти громадсько-політичного життя. Так, 2 лютого 1927 р. секретар ЦК КП(б)У В.Затонський звернувся до голови ДПУ В.Балицького з проханням “надати матеріали про інтелігенцію України (українську і російську у формі таблиць і пояснень до них), які характеризують активність інтелігенції в радянській, профспілковій, кооперативній, господарській і культурній роботі, а також відношення цієї інтелігенції до постанов партії по національному питанню взагалі і літературній дискусії зокрема. Бажано вказати перспективні плани різноманітних груп, а також висвітлити приблизно їх переконання.

Крім того, прохання надати аналогічні відомості про релігійні течії, які можливі наслідки при проведенні нацполітики”⁶¹.

Того ж року секретар ЦК КП(б)У О.Медведєв звертався в черговий раз до керівництва ДПУ з проханням терміново проінформувати ЦК “...чи мають місце матеріали, які характеризують діяльність ворожих нам політичних чи куркульських груп, які стосуються майбутніх перевиборів і підготовки до

них (листівки, усна агітація — конкретні факти), під якими лозунгами вона проходила і у зв'язку з цим настрої в середовищі робітників і селян”⁶².

Якщо в листуванні між вищим політичним керівництвом та республіканськими органами ДПУ-НКВС виходили на перший план питання загальнодержавного характеру, висвітлювались завдання оперативної і кадрової роботи, то листування місцевих органів держбезпеки з губернськими, обласними, окружними комітетами КП(б)У в більшості своїй торкалося окремих сторін політичного, економічного, культурного життя регіонів.

Аналізуючи листування місцевих органів ДПУ Поділля з окружними партійними комітетами, окрвиконкомаами, слід зазначити, що значну питому вагу серед них займали питання життєдіяльності населених пунктів регіону в районі прикордонної смуги. Так, 3 березня 1923 р. начальник Подільського губернського відділу ДПУ Леплевський своєю телеграмою до всіх начальників окружних відділів ДПУ та секретарів окрпарткомів звернув увагу на необхідність розглядати всіх перебіжчиків з території Польщі та Румунії, як агентів Антанти, заарештувати їх і направляти в губернський відділ ДПУ⁶³.

Так, 19 лютого 1928 р. заступник начальника Могилів-Подільського окружного відділу ДПУ, начальник 24 прикордонного загону Зайцев повідомляв секретаря Могилів-Подільського окрпарткому КП(б)У про недоцільність проведення в прикордонній смузі різного роду мітингів і демонстрацій, оскільки останнє викликає негативну реакцію прилеглих держав⁶⁴.

В інших своїх численних листах Подільські окружні відділи ДПУ повідомляли партійні комітети про інциденти на промислових підприємствах, селах, вищих учбових закладах. Особливо неспокійною була ситуація на селі, де перманентний голод породжував серед селянства вороже ставлення до радянської влади. Так, начальник Вінницького окружного відділу ДПУ Кайзер своїм листом до секретаря Вінницького окрпарткому Чайки від 5 липня 1928 р. зазначав: “Так, в доповнення нашої з вами розмови Вінокрвідділ ДПУ ставить Вас до відому, що в Літинському районі в селі Багринівцях передбачаються такі ж ексцеси, як і в Пиківському районі зі сторони бідноти на ґрунті голодування і відсутності можливості дістати хліб в кооперації... З ініціа-

тиви бідняків в цьому селі організувалася велика група бідноти з метою розгрому кооперативу, вони також погрожували членам правління, якщо вони не дадуть їм хліба, то вони не будуть жити, вірніше, погрожували їм смертю...»⁶⁵. Подібні приклади непоодинокі. Лише в 1928-1929 рр. нами нараховано близько 200 листів про зростання невдоволення селян на ґрунті проведення хлібозаготівель та масового голодування⁶⁶.

Характерно, що, повідомляючи про негативні наслідки хлібозаготівель, органи ДПУ водночас всіляко стимулювали їх проведення, позбавляючи місцеве населення найнеобхідніших запасів зернових культур. Так, начальник Тульчинського окрвідділу ДПУ Петерс, звертаючись 6 листопада 1929 р. до всіх секретарів райкомів округу, просив їх інформувати окрвідділ про всі факти опору і перешкод хлібозаготівель з метою їх оперативного подолання⁶⁷.

Здійснюючи контрольні функції, органи ДПУ-НКВС повідомляли партійні радянські органи про недоліки в роботі окремих підприємств і організацій, збоїв виробничих процесів, зловживання посадових осіб. Наприклад, в короткій записці «Про плодосушилку» в травні 1928 р. Вінницький окрвідділ ДПУ повідомляв голову робітничо-селянської інспекції, секретаря ОПК, ОВК і голову окрплану про безгосподарність керівництва плодосушилки, яке призвело до руйнування цінного імпортного обладнання. Одночасно з цим, окрвідділ ДПУ зазначав, що подібне устаткування можна було б придбати в СРСР удвічі дешевше, чим зберегти значні валютні кошти⁶⁸.

В листі від 7 жовтня 1928 року заступник начальника Вінницького окрвідділу ДПУ Кайзер інформував завідуючого Вінницьким окрфінвідділом та окрпартком про факти хабарництва у фінансових органах, що викликало потік скарг від малоімущих платників⁶⁹.

В листуванні органів безпеки знайшли своє відображення окремі факти і явища в релігійному і культурному житті регіонів. Наприклад, 21 вересня 1923 року начальник Гайсинського окрвідділу ДПУ Адамович повідомляв окрпартком про факти оновлення ікон в сс. Ситківці, Нараївка, Кузьмінці, Корабелівка, Пологи. В зв'язку з цим пропонувалось створити спеціальну комісію по розвінчуванню зазначених явищ. Незважаючи на те, що представник ДПУ формально не входив до цієї комісії, вона всеодно працювала під його безпосереднім керівництвом⁷⁰.

2 червня 1924 р. Подільський губернський відділ ДПУ загострював увагу на такому явищі, як розпад театральних труп, внаслідок чого безробітні актори були змушені об'єднуватися в мандруючі колективи без необхідної матеріально-технічної бази та репертуару⁷¹.

В жовтні 1928 р. Вінницький окрвідділ ДПУ вказував окружному відділу народної освіти на відсутність єврейської літератури в м.Чернівці, Джурині, Шаргороді. В зв'язку з цим висловлювалось прохання терміново сформувати пересувні бібліотеки єврейської літератури, направити їх у зазначені населенні пункти⁷².

Слід відзначити, що листи органів ВУНК-ДПУ-НКВС ставали предметом всебічного розгляду партійних та радянських органів. На основі більшості з них готувалися питання на засідання окружних партійних комітетів, приймалися по них відповідні рішення. Для прикладу можна навести витяг закритого засідання бюро Могилів-Подільського окрпарткому 11 вересня 1928 р. Ознайомившись з листом окружного відділу ДПУ про антирелігійну роботу, бюро парткому ухвалило: “Доручити агітпропвідділу в кошторис 1928/1929 рр. включити окремим пунктом кошти на антирелігійну роботу. Фракції ОВК передбачити такі кошти при складанні бюджету”⁷³.

За своєю змістовною частиною близькими до листування можна вважати таку групу документів як листи, заяви, скарги громадян до органів ВУНК-ДПУ-НКВС. Причому, їх цінність полягає не лише в інформативності, а й в можливості з'ясувати і відобразити основні етапи еволюції суспільної свідомості, ціннісну орієнтацію та моральні принципи суспільства на певному історичному етапі.

Так, аналізуючи скарги і заяви громадян, можна помітити як поступово змінюється їх тональність. Якщо в першій половині 20-х років скарги і заяви, як правило, торкалися конкретних порушень, вчинків громадян, то з другої половини 20-х рр. в переважній більшості таких документів робиться спроба нерозривно пов'язати вчинки або дії особи або групи осіб з їх “політичним обличчям”, соціальним походженням, зв'язками тощо. Істотно збільшуються в цей період кількість заяв, в яких повідомлялося про “опозиційні настрої” окремих громадян, необережно кинуті слова, розказані анекдоти тощо. Характерною в цьому відношенні є заява членів партосередку комунгоспу Венцковича, Стрель-

бицького, Нікітіна, Баранцевича, Дубинського до начальника Вінницького окружного відділу ДПУ. В ній повідомлялося, що громадянин Ф.Артштейн, “помічений в підтримці опозиції”, при перевиборах місцевому намагався “провалити” кандидатури членів місцевому з числа комуністів⁷⁴.

Виключним цинізмом відзначається скарга ланкових піонерів с.Хрінівка Фані Токарчук, Павла Безчаснюка, Трохима Камінера на свого вчителя Т.Д.Присяжнюка. В ній, зокрема, говорилося: “Прохаємо звернути увагу на нашу скаргу, котру ми зараз розкажемо по відношенню до нашого вчителя, завідуючого Т.Д.Присяжнюка...”.

До неї можна було б поставитися скептично, якби не дода на до неї коротенька записка секретарю окрпарткому і голові окрРСІ начальника окрввідділу ДПУ Корнєва: “При цьому надсилається копія заяви піонерів с.Хрінівки на вчителя того ж села Присяжнюка Т.Д. на Ваше розпорядження. Одночасно розповідаємо, що нами прийняті заходи до висвітлення його політфізіономії”⁷⁵.

Як переконаємося, аналогічні звернення, заяви всіляко стимулювали вищим політичним керівництвом країни. Влітку 1937 р. Сталін без будь-яких застережень висловив незадоволення недостатньою кількістю сигналів з місць, що призвело, на його думку, до втрати пильності, вимагав ретельної перевірки таких сигналів, відзначаючи, що коли “ в них буде правди на 5%, то і це хліб”⁷⁶.

За матеріалами скарг і заяв нерідко порушувалися кримінальні справи, вони служили своєрідною відправною точкою для оперативних розробок, окремих осіб або груп громадян, об’єктів народного господарства тощо.

Розглядаючи скарги і заяви до органів ВУНК-ДПУ-НКВС як історичне джерело, не можна не відзначити наявність в ньому високого елементу суб’єктивізму, залежність від освітнього рівня, політичних переконань і, нарешті, порядності заявника. Тому, використання зазначеного джерела, визначення в ньому рівня достовірності викладеної інформації можливо лише на основі інших додаткових документів - матеріалів перевірок, пояснювальних записок, літерних і архівно-слідчих справ.

Виняткову цінність являють собою інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК-ДПУ-НКВС, що готувалися центральними і місцевими органами держбезпеки для вищого політичного керівництва, партійних та радянських органів в регіонах. Класифікувати їх можна за ознаками: а) приналеж-

ності: інформаційно-аналітичні зведення та звіти Центрального апарату ВУНК-ДПУ-НКВС та їх місцевих відділів; б) часу: періодичні квартальні, піврічні, річні звіти центрального апарату ВУНК-ДПУ-НКВС та їх місцевих органів; одно-, три-, семиденні, декадні, двотижневі, щомісячні зведення місцевих органів держбезпеки; в) предмету⁷⁷.

Слід відмітити, що інформаційно-аналітичні зведення мають певний суб'єктивний характер. Адже уповноважений інформаційного відділу ДПУ, як правило, член РКП(б) і в його аналізі явищ і подій закладалися ідеологічні позиції його партії. Але суб'єктивність у сприйнятті дійсності автором цього джерела не означає його ілюзорність, неадекватність дійсності, недостовірність у передачі історичних подій. При всій неповторній сукупності індивідуальних рис і можливостей людей, при самій різній відмінності класових, політичних поглядів, всі вони невідворотно відбивають у своїх уявлених образах різні сторони об'єктивної реальності. Тому, будь-якому інформаційно-аналітичному зведенні може бути виявлено відбиток тих історичних явищ, які мимоволі були зафіксовані автором джерела.

Якщо інформаційно-аналітичні матеріали відклалися в центральних і місцевих державних архівах, Державному архіві СБУ та архівах його обласних управлінь, поступово надходять на опрацювання дослідників, то практично недоступними для них залишаються літерні, оперативні справи, справи-формуляри, які відображають комплекс оперативних заходів і містять в собі спеціальні зведення працівників ДПУ, повідомлення інформаторів, результати літерних операцій (зовнішній нагляд, прослуховування телефонних розмов, перлюстрація кореспонденції тощо).

Зазначені справи заводились: а) по факту (інформація про можливість диверсії, терористичного акту, антирадянського прояву); б) на об'єкти, що знаходилися під наглядом органів держбезпеки (заводи, заклади освіти і культури тощо); в) на політично-неблагонадійних громадян або групу осіб; д) для з'ясування необхідного кола питань (хід хлібозаготівель, настрої груп населення).

В 20-30-х роках на Поділлі було заведено кілька десятків літерних справ. Серед них "ОУН" (можливі зв'язки місцевого населення з зарубіжними націоналістичними центрами), "Плавці" (виявлення баз перебіжчиків, оперативна робота в їх середовищі), "Емігранти" (інформаційна робота серед

громадян Польщі і Румунії, що перейшли на територію СРСР) та інші⁷⁸. В Одеському окрузі декілька сіл Цебриківського району охопила літерна справа “Катування”⁷⁹. Широкого резонансу набула також оперативна розробка “Підбурювачі”, яка проводилася у Червоноповстанському районі⁸⁰.

Яскравий приклад справи-формуляра подали у своїй книзі В.Пристайко та Ю.Шаповал “Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934”⁸¹. За встановленими правилами справи-формуляри відкривалися на основі постанов відповідальних працівників органів ДПУ-НКВС такого змісту: “Я, помічник уповноваженого 1-ої групи контррозвідувального відділу Київського губвідділу ДПУ, Ейсмонтов Г.С., розглянувши матеріали, компрометуючі гр.Грушевського М.С., як колишнього к-р діяча, і знаходячи, що матеріали цілком достатні для підозри вищевказаного громадянина в контрреволюції постановив: взяти гр.Грушевського М.С. на облік неблагонадійних; зарахувати його до групи української контрреволюції, забарвлення лівого і завести на нього справу-формуляр для подальшої розробки наявних про нього відомостей”⁸².

В справі-формулярі М.Грушевського знаходимо численні оперативні записки, спецповідомлення, меморандуми, перлюстрації листів вченого та листів до нього, агентурні донесення. В своїй сукупності вони дають можливість відтворити маловідомі сторінки життя та діяльності визнаного патріарха історичної науки, висвітлити певні сторони наукового і культурного життя другої половини 20-х - початку 30-х років.

Цей комплекс документів демонструє таємні плани вищого політичного керівництва, колишніх спецслужб використати авторитет М.С.Грушевського для “розколу націоналістично-настроєних кіл” у Всеукраїнській Академії Наук.

На використання літерних, оперативних справ, справ-формулярів, що мають досить високу ступінь достовірності, оскільки констатують конкретні факти, наводять особисті документи і листи перебуваючої на обліку особи, вимагає разом з тим певної обережності і такту. Наприклад, нерідко в них містяться подробиці особистого життя, які далеко не завжди слід виносити на широкий осуд. Критичного ставлення вимагають і повідомлення інформаторів, які значною мірою обумовлюються їх особистим ставленням до особи, що перебувала під наглядом спецслужб, а також особи оперативного працівника, який знаходився на зв'язку з інформатором.

В порівнянні з літерними, оперативними справами, справами-формулярами, які поступово вводяться в науковий обіг, цілком таємним і закритими ще залишатимуться десятиріччями для суспільства такий документальний масив як особові справи резидентів і інформаторів. За встановленим в органах ВУНК-ДПУ-НКВС порядком ведення діловодства особиста справа інформатора складалася з 2-х частин: а) матеріали попередньої обробки, анкета обробки, характеристика оперуповноваженого про працездатність інформатора тощо; б) всі донесення, що надходили від інформатора з примітками про їх використання.

Особисті справи резидентури включали в себе: матеріали попередньої обробки, особисту анкету, автобіографію, матеріали перевірки резидента по місцю його колишнього проживання, матеріали контрольного інформування, а також ті, що надходили безпосередньо від самого резидента⁸³.

В деяких особистих справах, особливо раннього періоду збереглися т.зв. завдання секретному розвіднику (інформатору), в яких останньому доручалося з'ясувати певне коло питань⁸⁴.

Відсутність зазначених документальних матеріалів не дозволяє повною мірою дати їм розгорнуту характеристику як історичного джерела і визначити їх місце та роль у висвітленні досліджуваних процесів. Разом з тим, їх повне або хоча б часткове введення в науковий обіг дозволили б не лише збагатити історичну науку новим фактичним матеріалом, викладеними у агентурних зведеннях, показати певні сторони оперативної роботи, а й зрозуміти психологію людей, які в силу різних, часто несхожих причин, пішли на співпрацю з спецслужбами.

Більш відкритими для дослідників на сьогодні стали особові справи працівників спецслужб. Велику роботу по їх опрацюванню проводить В.А.Золотарьов, який останнім часом опублікував в колективних працях, наукових періодичних виданнях ряд оригінальних, коротких біографічних довідок на працівників органів ВУНК-ДПУ-НКВС⁸⁵.

Особиста справа працівника ВУНК-ДПУ-НКВС включала в себе ряд обов'язкових документів. Першорядне місце серед них займає анкета спеціального призначення, яка нараховувала близько 100 самих різноманітних питань. Крім традиційних біографічних даних, вимагалось подати відомості щодо світоглядних переконань, ставлення до опозиційних партій і

рухів, наявності компрометуючих матеріалів на близьких родичів. Аналогічним чином, вимагалось висвітлити життєвий і трудовий шлях батьків, дружини або чоловіка, братів і сестер⁸⁶. Як переконаємося, всі викладені в анкеті відомості детально перевірялися службами кадрів органів ВУНК-ДПУ-НКВС. Причому, починаючи з 30-х років ці перевірки набували все більш жорстких форм.

До числа обов'язкових документів в особовій справі належить послужний список. За своїм спрямуванням, при наявності розгорнутих анкет він мав би відображати кадрові переміщення посадової особи в системі спецслужб. Однак і в послужному списку значне місце приділялося з'ясуванню біографічних моментів, можливих зв'язків з різними колишніми політичними партіями і рухами, опозиційними колами в середовищі більшовицької партії. Лише незначне місце в послужному списку займають відомості про переміщення працівника спецслужб з тієї чи іншої посади, наводиться внутрішній нормативний акт (наказ, розпорядження), згідно з яким воно здійснене. В послужному списку наведені також матеріали про заохочення кадрових працівників, органів державної безпеки (нагородження Почесною грамотою, іменною зброєю, відзначення наказом, матеріальне заохочення, вручення цінного подарунку тощо). Характерно, що зазначені відомості дають уявлення не лише про окремі віхи діяльності працівника спецслужб, а дозволяють прослідкувати відомості щодо окремих масштабних операцій органів держбезпеки в масштабах всієї країни, певною мірою з'ясувати їх результати⁸⁷.

Обов'язковим елементом кожної особової справи є санітарно-статистична карта, яка відображає основні фізичні параметри працівника, стан його здоров'я, наявність спадкових і інших хвороб. Вже в 30-х рр. при визначенні стану здоров'я працівника спецслужб робилися перші кроки по його психологічному тестуванню, а на основі цього - придатності до служби. Особова справа працівника НКВС значною мірою комплектувалася за рахунок різноманітних характеристик і атестацій, які проводилися при проведенні перевірок, переміщенні з посади на посаду, відзначенні урядовими та іншими нагородами.

Яскравим прикладом зазначеної групи документів можуть служити атестації на кадрового працівника органів ВУНК-ДПУ-НКВС Івана Андрійовича Жабрева, який в

другій половині 30-х років обіймав посаду начальника управління НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області.

Атестації передувала особова характеристика атестованого, яка мала в стислій формі висвітлити такі питання: партійність і стаж, соціальне походження атестованого та його батьків, освіту, стан здоров'я, загальний політичний розвиток, роботу над собою, ступінь участі в громадській і партійній роботі, особистий побут, знайомство і відносини з людьми, що його оточують.

В справі І.А.Жабрева зазначений пункт атестації висвітлювався таким чином: "Член ВКП(б) з 1918 р. За особистим станом - службовець, за походженням - з сім'ї робітника. Закінчив в 1916 р. міське училище підвищеного типу. Практично здоровий. Загальний робітничий рівень розвитку високий; працює в цьому напрямку над собою достатньо. В партійному і громадському житті активний. Особистий побут і зв'язки нормальні. Взаємовідношення з радпарткерівництвом нормальні..., перед підлеглим йому складом працівників апарату... цілком авторитетний".

Особисту характеристику атестованого доповнювала службова характеристика, в якій могли розкриватися такі позиції: ставлення до виконуваної роботи, працездатність, інтенсивність роботи, ступінь знайомства з іншими галузями чекістської роботи, схильність і бажання працювати в тій чи іншій галузі роботи, досвідченість, кмітливість, вміння орієнтуватися в обстановці, ініціатива, точність і швидкість при виконанні завдань, світогляд, здатність до навчання нових чекістських кадрів, конкретного проведення операцій.

Атестуючи І.А.Жабрева, комісія дала йому таку службову характеристику: "Пройшов низову оперативну школу, має значний оперативний досвід, цілком рухомий, енергійний, рішучий. Апаратом керує достатньою мірою, бере активну участь в оперативній роботі. Має хороші адміністративно-організаційні здібності. Керівництво забезпечує. Необхідно відзначити його уважне, терпляче ставлення до навчання кадрів та їх збереження".

Надалі йшов висновок атестуючого: "...посаді, що займає, відповідає". Висновок атестуючого підтверджувала Центральна атестаційна комісія⁸⁸.

Заради справедливості відзначимо, що в атестаціях відзначалися не лише позитивні якості працівника. Наприклад, атестаційна комісія в 1924 р., що розглядала діяльність

О.О.Волкова, який в другій половині 30-х рр. займав керівні посади в ряді обласних управлінь НКВС України, відзначила: “В органах ОДПУ з 1921 р. Особливих практичних навичок в роботі ОДПУ, зокрема, по інформації, не має достатньою мірою, тобто більшість своєї роботи провів у кабінеті, а не на місцях, а тому канцелярщина наклала на нього свій відбиток. До роботи ставиться акуратно, але не дуже відверто, оскільки з переміщенням з вищої посади на меншу помітно було невдоволення і ниття. Наділений стрункою кар’єризму, шкурна струнка в розумінні матеріального також має місце. Особливо цінних заслуг по роботі немає. Член ВКП(б) з 1920 р.

Політично розвинутий задовільно, але партвитримку має в достатньому ступені, а якщо і має, то скоріше показову, силою волі не наділений. Ініціативу в роботі проявляє, рухливий та кмітливий, в ситуації розбирається, орієнтуватися вміє. Ставлення до співробітників йому рівних за посадою та вище, а також до начальства належне, до нижчих - горде. Висуненню на більш відповідальну посаду - роботу не підлягає, своїй посаді повністю відповідає”⁸⁹.

Аналізуючи атестації працівників ВУНК-ДПУ-НКВС, можна помітити таку характерну рису: якщо в 20-х - на початку 30-х років вони носили більш принциповий характер, відображали особисті якості атестованого, то в другій половині 30-х років висновки атестаційної комісії носили здебільше загальний характер і не дозволяли в повному обсязі уявити діяльність працівника НКВС. Наприклад, вже згаданому Волкову негативні оцінки на початкових етапах його діяльності не завадили обійняти посаду начальника обласного управління НКВС, отримати винагороди, які давала на той час своїм найбільш ревним служителям тоталітарна система.

Особові справи працівників органів держбезпеки мають безперечну цінність в плані з’ясування імен конкретних провідників внутрішньої політики радянської держави, режисерів і постановників сумнозвісних політичних і ідеологічних кампаній 20-30-х років. Разом з тим, вони відкривають можливість для з’ясування певного кола питань кадрової політики ВКП(б)-КП(б)У, яка спиралася не стільки на ділові якості, скільки на особисту відданість тогочасним схоластичним, ідеологічним постулатам, безмежну віру у правильність обраного курсу.

Аналогічні принципи сповідувались і в процесі спецперевірок

громадян, які здійснювалися в процесі призначення на ту чи іншу посаду, виїзду за кордон, відзначення урядовою нагородою тощо. Матеріали спецперевірок, відкладені в державних і відомчих архівах яскраво свідчать про те, що ці питання практично суцільно знаходились у віданні органів держбезпеки. Так, при порушенні зазначених питань партійними та радянськими органами робилися запити до органів ДПУ-НКВС. В разі позитивного результату надходила відповідь: “На громадянина ... компрометуючі матеріали відсутні”. Негативна ж відповідь містила в собі компромати на особу, що перевірялася, його близьких родичів тощо. Яскравим прикладом цього можуть служити матеріали спецперевірки на працівника Барського райвиконкому Д.Громова. В ній, зокрема, говорилося: “За наявними в нас матеріалами завідуючий спецбюро Барського РВК Громов Давид походить з с.Хрінівки Копайгородського району, 1923 р. працював в Копайгородській міліції, має брата, який служив у петлюрівській частині на командній посаді і після розгрому петлюрівщини емігрував за кордон, де і проживає на даний момент, підтримуючи листування з родичами, перебуваючими на радстороні. Молодший брат Громова під час призову в 1930 р. був відсіяний як неблагонадійний елемент”. Інформація по спецперевірці Д.Громова закінчувалась вимогою до голови райвиконкому:... “Терміново зняти Громова з посади, про результати повідомити”⁹⁰.

Не пройшов спецперевірки в 1931 р. і голова сільради с.Підлісний Ялтушків Барського району, який за відомостями органів держбезпеки перебував у петлюрівській армії, а пізніше у складі денікінської армії воював проти радянських військ.

Як і в попередньому випадку, в інформації районного відділу ДПУ секретарю Барського райпарткому містилася вимога: “Про вжиті Вами заходи прошу поставити нас до відома”⁹¹.

Брандмейстер пожежної команди цукрозаводу імені Молотова Ф.Борушенко після спецперевірки на основі агентурних даних звинувачувався у “монархічних поглядах, підтримці “Союзу російського народу” і навіть” ... у приналежності до агентури царської охоранки”⁹².

В ряді випадків, спираючись на оперативні та інші матеріали, органи державної безпеки подавали стислі узагальнені характеристики на керівних працівників, партійних

та радянських господарських органів. Цікавим в цьому відношенні є доповідна записка Подільського губернського відділу ДПУ (вересень 1923 р.) з характеристикою відповідальних працівників губпродкому, направлена одночасно до Подільського губкому КП(б)У.

Характеризуючи керівних працівників губпродкому, Подільський губвідділ ДПУ УСРР давав їм таку характеристику: “Мержанов Юрій Володимирович - губпродкомісар, член партії, спеціальність статистик, освіта середня, службовець. Працездатність - працелюб, енергійний, з ініціативою, тільки великий формаліст. До службовців ставиться, як адміністратор, стоїть на букві закону, замкнутий, мало спілкується, за характером - сухий, любить випити, хворий на туберкульоз. Зараз знаходиться у відпустці і за нашою інформацією піде з продроботи і на його місце буде призначений тов.Голубятников”⁹³.

Було б невірним розглядати співпрацю спецслужб та партійних і радянських органів лише в односторонньому порядку. Нерідко інформація, надана партійними та радянськими органами, лягала в основу для відкриття літерних справ, справ - формулярів. Так, 1 липня 1923 р. Могилів-Подільський окрвідділ ДПУ просив окрпартком подати відомості про виключених з партії комуністів, поділивши їх на такі основні групи: підозрюваних на проникнення в партію з метою її розкладення; осіб, що використовують партію для службових, кримінальних злочинів; осіб, що не мають ніяких компрометуючих вчинків, але сприймаються як баласт у РКП(б)⁹⁴.

Подібна практика взаємного інформування систематично існувала протягом 20-30-х рр. Причому, в другій половині 30-х років місцеві партійні та радянські органи систематично інформували органи ВУНК-ДПУ-НКВС про політично неблагонадійних осіб, яких належало взяти під щільну опіку органів держбезпеки. Так, Вінницький міський комітет КП(б)У регулярно надсилав до органів ДПУ-НКВС наявні у нього компрометуючі матеріали про членів КП(б)У. Так, в першій половині 1938 р. він склав докладний список осіб, які “скомпрометували” себе участю в інших політичних партіях і рухах. Незважаючи на відсутність конкретної інформації, зазначений документ став предметом спеціального розгляду Вінницького обласного управління НКВС⁹⁵. Причому, на 68,4% визначених у списку осіб були заведені кримінальні справи.

Документи та матеріали, пов'язані з спецперевіркою громадян, яскраво ілюструють місце і роль особистості в суспільному процесі, її повну залежність від тогочасних політичних і ідеологічних процесів.

Жорсткому контролю над особистістю були підпорядковані і оперативні обліки, які велися місцевими органами ВУНК-ДПУ-НКВС. Вони являли собою своєрідні картотеки з короткими відомостями про особу, що мала за собою компрометуючі матеріали. Причому, облікові картки заводилися не лише на громадян, що перебували в оперативній розробці, а й на тих, що мали прями чи дотичні зв'язки з фігурантами оперативних справ. Крім біографічних відомостей в облікових картках вказувалося “політичне забарвлення” особи, включеної до картотеки: “троцькіст”, “біла контрреволюція”, “монархіст”, “український націоналіст” тощо. Надалі оперативні обліки використовувались при вирішенні службових та особистих питань громадян, служили основою для заведення оперативних і кримінальних справ.

Найявні оперативні обліки, складені в 20-30-х рр., наочно ілюструють режим тоталітарного контролю над самими різноманітними верствами населення.

Характеристика документальних масивів, пов'язаних з діяльністю органів ВУНК-ДПУ-НКВС, була б неповною без матеріалів центральної і місцевої періодичної преси. Одним з перших на це звернули увагу В.Виноградов та Н.Виноградова⁹⁶. Так, в процесі опрацювання матеріалів періодичної преси, що видавалися вищим політичним керівництвом України, вищими органами державної влади та управління, нами виявлено за першу половину 20-х років близько 200 статей заміток, повідомлень, які тією чи іншою мірою характеризують діяльність спецслужб.

Першу групу з них складають статті, інтерв'ю керівників органів ВУНК-ДПУ, в яких виправдовуються найжорсткіші заходи проти супротивників радянської влади. Так, у своїй статті “Нехай не тремтить рука”, опублікованій у виданні “Красный меч”, з притаманною М.Лаціс патетикою таврував “буржуазні елементи”, в яких вбачав всі негаразди радянської влади⁹⁷.

Свою підтримку заявам голови ВУНК на сторінках періодичної преси надавали вищі посадові особи України. Так, в опублікованій промові наркома внутрішніх справ УСРР К.Ворошилова на III Всеукраїнському з'їзді Рад про завдання

надзвичайних комісій говорилося: “Тут було вказано на те, що зараз на Холодній горі [в’язниця у Харкові - авт.] сидять представники лівих есерів та інші. Це вірно, що вони сидять, вони будуть сидіти, їх необхідно саджати. Вони сидять за те, що організували повстання тільки не проти білогвардійських банд, не проти Петлюри, а проти робітничо-селянської революції. За те, що вони своїми діями дезорганізували робітників і селян в Україні”⁹⁸.

Винятковою ідеологічною заангажованістю відзначалися матеріали, опубліковані періодикою у зв’язку з річницями утворення органів ВУНК. В листі Х.Раковського В.Манцеву та В.Балицькому у зв’язку з 5-ою річницею Всеукраїнської надзвичайної комісії, останню порівнювали з Комітетом порятунку “під час Великої Французької революції і за часів Паризької комуни 1971 р.”⁹⁹. 13 лютого 1923 р. газета “Вісті” подала докладний звіт про святкування 5-ої річниці ВУНК, назвала конкретні імена відзначених у зв’язку з цією подією¹⁰⁰.

Другу групу матеріалів, опублікованих на сторінках періодичної преси, складають повідомлення надзвичайних комісій та органів ДПУ про порушення кримінальних справ, арешти громадян, приведення виконання вироків. Так, 19 липня 1919 року “Известия ВУЦВК” інформувала своїх читачів про арешти контрреволюційних елементів в Одесі, антирадянської групи білогвардійців, очолюваних єпископом Веніаміном у Севастополі, розстріл активу “Союзу російського народу” у Харкові¹⁰¹. 24 березня 1920 р. республіканська преса оприлюднила вирок революційного трибуналу у справі київських меншовиків, який, хоча і не відзначався винятковою суворістю, але служив своєрідною пересторогою для всіх, хто не висловлював своє невдоволення заходами радянської влади¹⁰².

На сторінках періодичної преси вибірково публікувалися матеріали про зловживання посадових осіб в органах ВУНК-ДПУ. Так, 20 травня 1923 р. було оприлюднено повідомлення про розстріл начальника Бердичівського окремого відділу ДПУ та його найближчих співробітників, які звинувачувалися у хабарництві, здирництві, інших злочинах¹⁰³. Подібні публікації, звертаючись до часткових поодиноких прикладів, ставили за мету переконати широкий загал у наявності високих принципів у процесі добору і розставлення працівників спецслужб.

Використання матеріалів періодичної преси як історичного

джерела вимагає певних застережень. По-перше, досить непроможними здаються нам спроби окремих дослідників зробити підрахунки на основі періодичної преси заарештованих і страчених громадян, оскільки будь-які повідомлення в даному напрямку робилися у вибіркового порядку. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 4 листопада 1921 р. “Про вироки надзвичайної комісії” чітко визначалося, що “опублікування, приведення вироків у виконання допускається лише з дозволу ЦК”¹⁰⁴.

Крім того, починаючи з другої половини 20-х років, діяльність органів ДПУ-НКВС набуває все більш закритого характеру, внаслідок чого на сторінках періодичної преси опубліковувалися короткі повідомлення про їх діяльність, попередньо затверджені вищим політичним керівництвом СРСР та України.

Таким чином, спираючись на викладені матеріали, можна стверджувати:

- в процесі діяльності спецслужб сформувалися документальні масиви, які торкалися не лише їх внутрішнього розпорядку, а й самих різноманітних сторін суспільно-політичного, економічного і духовного життя досліджуваного періоду;
- незважаючи на певну мінливість, номенклатура документів спецслужб залишалася сталою і універсальною, що дозволяє застосувати до неї найсучасніші методи опрацювання документів, в т.ч. контент-аналіз;
- дещо уповільнений процес розсекречування матеріалів колишніх спецслужб не дозволяє на сучасному етапі ввести в науковий обіг унікальні документальні масиви, які б по праву могли б стати цінним джерелом з історії України та окремих її регіонів.

ПРИМІТКИ

- ¹ Фельштинский Ю. ВЧК-ГПУ. - Бенсон, Вермонт: 1989.-С. 7.
- ² РДАСП.-Ф. 76, оп. 3, спр. 150.-Арк. 10-12.
- ³ Фельштинский Ю. Вказ. праця.-С. 9.
- ⁴ Ленін В.І. Ф.Е.Дзержинському. //Повне зібр. тв. -Т. 54.-С. 265.
- ⁵ Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960.-М.:МФД, 1997.-С. 9.
- ⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в

- Україні: особи, факти, документи.-Київ: Абрис, 1997.-С. 221.
- ⁷ Там само.-С. 222.
- ⁸ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.-Днепропетровск: Центр по изучению документов новейшей истории Украины, 1994.-С. 34.
- ⁹ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).-Ф.П - 1, оп. 1, спр. 500.-Арк. 2.
- ¹⁰ ДАВО.-Ф.П- 1, оп. 1, спр. 497.-Арк. 21.
- ¹¹ Там само.-Спр. 57.-Арк. 21.
- ¹² Там само.-Арк. 6.
- ¹³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця.-С. 203.
- ¹⁴ ДАВО.-Ф.П-1, оп. 1, спр. 58.-Арк. 15.
- ¹⁵ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии...-С. 74.
- ¹⁶ ДАВО.-Ф.П-1, оп. 1, спр. 58.-Арк. 16.
- ¹⁷ Кокурин А.И., Петров Н.В. Вказ. праця.-С. 9-10.
- ¹⁸ Там само.-С. 11.
- ¹⁹ Там само.-С. 21.
- ²⁰ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО).-Ф. 1, оп. 1, спр. 100.-Арк. 1.
- ²¹ Там само.-Арк. 2.
- ²² Там само.-Арк. 1-6.
- ²³ Архів Управління міністерства внутрішніх справ України в Харківській області (далі-Архів УМВС України в Харківській області).- Ф.48/169, оп.1, т.1, пор.3. - Арк.12.
- * Примітка. Резидент - основна низова керівна ланка інформаційної мережі, покликана забезпечити систематичне керівництво і зв'язок з інформаторами.
- ²⁴ Архів УМВС України в Харківській області. - Ф. 48/169, оп.1, т.1, пор.3. -Арк.14.
- ²⁵ Там само. - Арк. 44.
- ²⁶ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 1.-Арк. 209-209 зв.
- ²⁷ ДАВО.-Ф.П-31, оп. 1, спр. 250.-Арк. 39.
- ²⁸ Там само.-Спр. 378.-Арк. 2.
- ²⁹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 1.-Арк.209 зв.
- ³⁰ ДАВО.-Ф.П-31, оп. 1, спр. 378.-Арк. 6-9.
- ³¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 2.-Арк. 182.
- ³² Там само.
- ³³ Жандармерия и охранка конца XIX - начала XX века. Сборник документов государственных архивов Украины.-Днепропетровск, 1996.-151 с.

- 34 Иванова Г.М. Гулаг в системе тоталитарного государства.-М.: МОНФ, 1997.-С. 96.
- 35 РДАНИ.-Ф. 89, оп. 73, спр. 14.-Арк. 31.
- 36 ДАВО.-Ф.Р.-925, оп. 8, спр. 23.-Арк. 12-17.
- 37 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 36.-Арк. 17.
- 38 Там само.-Оп. 20, спр. 3184.-Арк. 48-53.
- 39 Там само.-Оп. 16, спр. 7.-Арк. 154.
- 40 Там само. - Спр. 13.-Арк. 25, 25 зв.
- 41 Там само.-Арк. 48-50.
- 42 Там само.-Арк. 280, 280 зв.
- 43 Там само.-Арк. 325.
- 44 Там само.-Арк. 334.
- 45 Там само.-Арк. 275.
- 46 ДАВО.-Ф. 29, оп. 1, спр. 373.-Арк. 148.
- 47 Сборник узаконений (далі - СУ УССР).-1919.-Ст. 7.
- 48 Там само.-1920.-Ст. 53.
- 49 Инструкция об уточнении взаимоотношений местных органов Государственного политического управления с органами прокурорского надзора.-Харьков, 1930.-С. 1-12.
- 50 Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця - С. 221-224.
- 51 Кокурин А.И., Петров Н.В. Вказ. праця.-С. 7-25.
- 52 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 3190.-Арк. 27-28 зв.
- 53 Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця.- С. 347-377.
- 54 ДА СБУ.-Спр. 312.-Арк. 29.
- 55 Там само.-Арк. 32.
- 56 Там само.-Арк. 38.
- 57 Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця.-С. 254-267.
- 58 РДАСПІ.-Ф. 76, оп. 3, спр. 70.-Арк. 39-39 зв.
- 59 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 1.-Арк. 29-30 зв
- 60 Там само.-Арк. 28.
- 61 Там само. - Ф. 1, оп. 20, спр. 2522. - Арк. 4.
- 62 Там само. - Арк. 49.
- 63 ДАВО.-Ф.П.-31, оп. 1, спр. 8.-Арк. 1.
- 64 Там само.-Спр. 379.-Арк. 2.
- 65 Там само.-Ф.П.-29, оп. 1, спр. 373.-Арк. 115.
- 66 Там само.-Спр. 371.-Арк. 375.
- 67 Там само.-Ф.П.-39, оп. 1, спр. 63.-Арк. 58.
- 68 Там само.-Ф.П.-29, оп. 1, спр. 411.-Арк. 83.
- 69 Там само. - Спр. 412.-Арк. 48.

- 70 Там само.-Ф.П.-30, оп. 1, спр. 30.-Арк. 59.
- 71 Там само.-Ф.П.-29, оп. 1, спр. 70.-Арк. 39.
- 72 Там само.-Ф.П.-31, оп. 1, спр. 379.-Арк. 39.
- 73 Там само.-Арк. 33.
- 74 Там само.-Ф.П.-29, оп. 1, спр. 412.-Арк. 24-25.
- 75 Там само.-Спр. 466.-Арк. 53.
- 76 Бетеев В.И., Панов В.Д. Вказ. праця.-С. 14.
- 77 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. -М.: Наука, 1987. - С. 167-179.
- 78 Архів управління Служби безпеки України в Хмельницькій області (далі - Архів УСБУ в Хмельницькій області). - Шамилев М.Я. Некоторые вопросы защиты социалистических завоеваний в Хмельницкой области. Рукопис.-С. 220-224.
- 79 ДАОО. - Ф.7, оп. 1, спр. 2201. - Арк. 43-52.
- 80 Там само. - Спр. 2208. - Арк. 193-196.
- 81 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934.-Київ, Україна, 1996.-335 с.
- 82 Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця.-С. 133.
- 83 Архів УМВС України в Харківській області. - Ф.48/169, оп.1, т.1, пор.3. - Арк. 14-15.
- 84 ДАВО.-Ф.Р.-925, оп. 8, спр. 18.-Арк. 19.
- 85 Золотарьов В. Чекісти 20-30-х: матеріали до біографічного словника //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1994.-№1.-С. 168-171.
- 86 Архів управління Служби безпеки України в Харківській області (далі - Архів УСБУ в Харківській області).-Спр. 9880.-С. 1-10.
- 87 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 2833.
- 88 Там само.
- 89 Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі - Архів УСБУ в Полтавській області).-Спр. 4118.-Арк. 46.
- 90 ДАВО.-Ф.П.-41, оп. 1, спр. 121.-Арк. 46.
- 91 Там само.-Арк. 2.
- 92 Там само.-Ф.П.-63, оп. 1, спр. 110.-Арк. 15.
- 93 Там само.-Спр. 57.-Арк. 68-69.
- 94 Там само.-Ф.П.-31, оп. 1, спр. 8.-Арк. 4.
- 95 Там само.-Ф.П.-87, оп. 1, спр. 467.-Арк. 215-217.
- 96 Виноградов В.К., Виноградова Н.А. Газета "Известия ВЦИК" как источник по истории ВЧК//История СССР. - 1978.-№6. - С. 105-110.
- 97 Лацис М. Пусть не дрогнет рука//Красный меч.-1919.-18 августа.

- 98 III-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Стеногр. звіт.-Харків, 1919.-
С.47-48.
- 99 Вісті.-1923.-9 лютого.
- 100 Там само.-11 лютого.
- 101 Известия ВУЦИК.-1919.-19 июня.
- 102 Більшовик.-1920.-24 березня.
- 103 Вісті.-1923.-20 травня.
- 104 ЦДАГО України.- Ф.1, оп. 6, спр. 16.-Арк. 86-87.